

FRANTZISKOTARRAK ETA EUSKARA

Oñati, Arantzazu, 2002-VII-18

*Jose Antonio Arana Martija,
euskaltzaina*

Apaiz sekularrak eta erlijiosoen ordenetako batzuk, arrazoi askorengatik, euskararekiko izan duten atxikimendua oso ezaguna dugu, Euskal Herriaren historian bederen. Latina eliza katolikoaren hizkuntza ofiziala izan arren, erdarak (gaztelania edo frantsesa) erabili beharrean aurkitzen ziren besterik ez zekitelako edo entzulegoa misioetan eta fedearen ikasleen heziketan hala beharturik zeudelako hizkuntza zela medio. Baina herri askotan guttiz kontra-koa ere bazen egoera eta euskaraz hitz egitera eta dotrina irakastera derrigor-tuta zeuden, sarritan apezpikuen gomendioa obeditu behar zutelako.

Eliztarrei hitzez edo idatziz erlijioaren oinarriak eta mezua zabaltzea zen elizgizonen betebeharra; bat, behintzat, norberaren izate zuzenaz gain. Eta elizaren mandatuaz bazter guztietara helarazteko herriak ezagutzen zuen hizkuntzaz baliatzea besterik ez zegoen. Kristautasuna Euskal Herrira berandu heldu bazen, euskaraz emandako mezua geroago heldu zela aitortu beharra daukagu. Hiriburua eta herri nagusietan sartzen da hasieran erlijio katolikoa. Ozta-ozta heltzen da euskal eremuetara. Erlijioaren zabalkunde eta errotze lan honetan partaidetza handia dute ordena askotako fraideak, eta orain eta hemen dago-kigunetik, frantziskotarrak. Fraide hauek oso herritarrak zirela eta oso Euskal-Herrikotu zirela berehalaxe diosku Joseba Intxaustik. Euskararekiko atxiki-mendua izan zuten eta duten frantziskotarrak gogoratu eta laudatu nahi du Euskaltzaindiak Arantzazun kokatu zirenetik V. mendea ospatzen dugularik.

Euskal Herriko historian erlijioaren bilakaerari begiratzen badiogu, argi eta garbi ikusiko dugu apaiz sekularretatik aparte fraideen artean frantziskotarrak izan direla kopuru osoaren ia erdia. Beraz erantzukizun handia izan du ordena honek euskaldunen artean fedea erein eta sendo sustraitzeko. Eta hala izan dela uste dut. Asisko Frantzisko Santuak (1182-1226) fraide txikien anaidia sortu zuenetik (1212) bi urtera Campus-Stellae-ra erromesaldia egitea erabaki zuen eta egin ere. Euskal Herrian Zangozatic sartuz, bertan egotalditxo bat eginaz, inguruko Rocaforte herrixkan anaidia sortzea lortu zuen eta urte berean Iruñean eta Gasteizen (1214). Laster jo zuten Fraide Txikien Ordenakoek (OFM) elkarrekin bizitzera komentuak eraikiz edo eginda zeudenak erabiliz. Euskal He-

rriko frantziskotarren komentuen historiak aditzera ematen digu ordena hone-tako fraideak nola joan ziren gure herrian sartzen eta euskal eremuko komen-tuen eraikuntza ikusiz, zein izan zitekeen euskaldunen artean fedea zabaltzeko ahalegina. Lauki honek ematen digu aipatu komentuen kronologia (1):

<i>Urtea</i>	<i>Nafarroa</i>	<i>Araba</i>	<i>Bizkaia</i>	<i>Gipuzkoa</i>	<i>Lapurdi</i>
1219	Iruñea				
1236		Gasteiz			
1242					Baiona
1243	Erriberri				
1250	Rocaforte				
1250	Zangoza				
1265	Lizarra				
1266	Tutera				
1357			Bermeo		
1422			Izaro		
1444	Biana				
1446			Bilbo (S. Mames)		
1447		Bastida			
1447		Kanpezu			
1468	Tafalla				
1471			Urduña		
1475			Bilbo (S. Franc.)		
1484			Ondarroa		
1501				Arantzazu	
1503				Sasiola	
1516				Donostia	

(1) Bibliografía ugaria dago gai honetaz eta nire idazlan honetan erabili ditudan iturri garrantzitsuenak hauek dira: RUIZ DE LARRINAGA LARRAÑAGA, Juan, «Nuestros Conventos» in *Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria en el septuagésimo quinto año de su Restauración (1859-1934)*, Aranzazu, 1935. Elkarlanean prestatutako liburu honetan hainbat idazlan dau-de frantziskotarren historia ezagutzeko begiratu behar direnak. URIBE RUIZ DE LARRINAGA, Angel, *La Provincia franciscana de Cantabria. I. El franciscanismo vasco-cántabro desde sus orígenes hasta el año 1551*. Aranzazu, EFA, 1988. *La Provincia franciscana de Cantabria. II. Su constitución y desarrollo*. Aranzazu, EFA, 1996. INTXAUSTI REKONDO, Joseba, Zuzendaria eta beste, ARANTZAZU, EUSKAL SANTUTEGI BAT XX. MENDEAN. Aranzazu, Oñati 2001. (Aurrerantzean ARANTZAZU).

<i>Urtea</i>	<i>Nafarroa</i>	<i>Araba</i>	<i>Bizkaia</i>	<i>Gipuzkoa</i>	<i>Lapurdi</i>
1516				Elgoibar	
1582				Arrasate	
1587			Urduña	Tolosa	
1610				Zarautz	
1611					Ziburu
1615		Argantzun			
1617			Lekeitio		
1648		Gasteiz (S. Francis.)			
1719			Forua		

Iruñeko lehen komentua (1219) Antso VII Azkarraren erregealdian (1194-1234) eraiki zen. Gasteizen 1236an eraiki zena Kantabriako Probintziaren komentu-burua izan zen urte askotan, Arantzazukoa fraidez hornitu arte. Azken honetaz argitu behar da Mesedeetako Fraideak izan zirela lehendabizi han izan zirenak (1493-1498) eta gero zortzi urtez (1501-1509) Hirugarren Ordenakoak eta frantziskotar fraide txikiak egon zirela Ama Birjinaren irudia zaintzen eta nolabaiteko elizkizunak egiten. Fraide Jeronimoak egon ziren gero (1509-1510) eta Dominikoak azkenik berriz frantziskotarrak 1514an sartu arte, non orain arte diraute. Historia honetan bi ohartxo gehitu behar dira. Azken bostehun urte hauetan fraiderik gehien eman duen probintzia, Gipuzkoa hain zuzen, eta komentuetatik gerrantzisuenetakoak eduki dituen (Arantzazu, Tolosa, Zarautz) badirudi debekatua zegoela frantziskotarrentzat XVI. menderarte ez baitziren sartu eta Arantzazun, non 1469an Ama Birjinarekiko maitasuna berpizteko agertu omen zitzaion Errodrigo Baltategi artzainari irudi txiki sakratua. Eta bigarren oharra: 1528an fraide kaputxinoak banatu ziren fraide txikien ordenatik.

Gertaera garrantzagoak heldu zitzaizen frantziskotarrei Lapurdin zeuden bi komentuak, Baionan eta Ziburun, Frantziako iraultzak zarratu zituenean 1791n. Hirurogei urtean frantziskotarrik gabe egon zen Iparralde Jose Areso nafarrak (1797-1878) Donapaleuko komentua eraiki arte 1851ean. Hogeita hamar urte barru edo Hegoaldean gauza bera gertatu zen: 1833-1840 bitartean karlistaldia eta desamortizazioa atxakitzat harturik itxi egin zituzten hemengo komentu guztiak. Baina izaberritza ezagutu genuen Mariano Estartari esker (1804-1878) Bermeoko komentua zabaldu zuelako 1859an; 1863rako denak zeuden zabalik.

Frantziskotarrekin batera beste eskeko ordenak sartu ziren Euskal Herrian XIII. mendean. Hasiera honetan Baiona Ttipia erlijiosoen komentuen auzoa izan zen erdi aroan eta gero ere. Frantziskotarrak hartu zuten egoitzako kaleari Rue des Cordeliers izena eman zioten, edo Kordoidunen Karrika; baita Rue des Menors deitzen zen. Beraz, bazuten nortasuna eta herritarrekin harremana

kordoidunen izena kalearentzat lortzeko. Baiona komentua ospitalea bilakatu zen 1811n eta 1833an eraikina bota egin zuten. Ziburukoari buruz gero esan-go dut zerbait.

Hegoaldeko komentuen historia askoz ere luzeagoa eta mamitsuagoa da eta lehen aipatutako bibliografia ikusi beharko du interesatuak. Baina Arantzazukoak badu zerbait garrantzitsu aipatzeko euskararen historia dela eta. Durangar euskaldun eta leinargi zen Frai Juan Zumarraga (1475-1548) Arantzazun egonda 1528an Mexikora joan zen non artzapezpiku izatera iritsi zen. Ameriketako lehen inprimategia jarri zuen hiriburuan. Baina hemen aipatzen badut da Mexikotik «ene arreba deunsua...» Catalina Ruizi gutun luzea idatzi ziolako, euskaraz, 1537.eko otsailaren 15ean, testu arkaikoetan gordetzen den luzeena, behar bada (2). Baina Zumarragak fraide izan baino lehen euskara zekien eta ez da frantziskotarra izateari eskertu behar zaion meritua. Frantziskotarra izan aurretik zen euskalduna Zumarraga durangarra.

Alderantziz gertatzen da Esteve Materre-rekin, Akitaniako probintziatik etorrita, Saran euskara ikasi eta euskarazko liburuak argitaratzen dituen lehen frantziskotarra da. Ziburuko komentuan bizi izan zen eta bertan sarri askotan bildu zen Ziburuko Etxeberri eta Pedro Axularrekin (1556-1644). Frantziskotar batek argitara emandako euskarazko lehen liburua Materrena dugu, *Doctrina Christiana*, Bordelen 1617an inprimatua, zeinek Axularren oniritzia daraman. Lehen argitalpen honen alerik ez da ezagutzen, bai 1623an egin zuen bigarrenarena. Hirugarren bat ere kaleratu zuen Baionan 1704an. Eta Duronea izeneko apaiz batek egindako gehiketekin atera zen Baionan, 1693an *Bouqueta Love Divinoena*. Materrek bere liburuetan jartzen duen helburua ez da kristau dotrina irakastea bakarrik euskara nola idatzi eta irakurri behar den ere badauka asmoetan.

Garai honetakoa dugu beste Sarako frantziskotar bat, Joannes Haranburu, Bordelen 1635ean *Debocino escuarra, miraila eta oracinotegia* inprimatu zuena. Badugu beste fraide bat bere lanak argitaratuak ikusi ez zituen: Paueko komentuan bizi izan zen Domingo Bidegarai (+1679), zeinek Pouvreauren *Philotea*-ri eman zion argitaratzeko oniritzia. Baina lortu ez zuena izan zen Nafarroako Gobernuaren diru-laguntza bi liburu hauek kaleratzeko: *Dictionnaire Basque* eta *Rudiments*.

Dakigunez, Iparraldean argitaratu ziren lehen euskal liburuak (Etxepare, Leizarraga) eta gauza bera gertatu zen frantziskotarren liburugintzarekin. XVIII. mendera etorri behar gara Hegoaldean frantziskotar baten hemengo lehen euskal liburua ezagutzeko, Juan Antonio Ubillos-ena hain zuzen. Lehena go prestatuak izan arren ez genituen geroago arte ezagutu argitaratu gabe geratu zirelako. Meltxor Oianguren frantziskotarrak ari gara (1688-1747),

(2) OMAETXEBARRIA MARTITEGI, Ignacio, «El vascuence de Fray Juan de Zumárraga» BRSVAP, 1948, 3.º, 293-314. TOVAR, Antonio, OTTE, Enrique, MITXELENA, Luis, «Nuevo y más extenso texto arcaico vasco de una carta del primer obispo de México Fray Juan de Zumárraga», *Euskera*, 1981-I, 5-14.

gatzagarra bera, Filipinetan misiolari ibilia. Euskaraz idatzi ez arren, euskararekiko lanak prestatu zituen: *Arte de la lengua vascongada*, *Cantabrisimo eludado*, eta *Diccionario trilingüe Tagalo-Castellano-Cántabro* (o vasco).

Ubillosen liburua kaleratu aurretik baditugu Hegoaldean, liburuak ez badaira ere, moldiztegitik ateraniko euskal testuak. Bat bai, behintzat: Martin Jarabeitiak (Oarabeitia agertzen da inprimakian) 1755ean kaleratu zuen bertso paper antzekoa, «Villancicos en Basquence» Bilboko San Frantzisko komentuan organista zen aipatu frantziskotarrak konposatua. Ez dugu doinua ezagutzen, baina bai testua hainbat aldiz argitaratua. Gabon Kantak edo Bilantzikoak konposatzera behartuak zeuden orduko kapera maisuak eta organistak. Eta koru eta artxiboetan asko eta asko erdi galduta eta ahaztuak badaude ere, batzuren batzuk ezagutuak ditugu azken urteotan katalogazio lanei garrantzia eman zaionetik. Frantziskotarrei dagokionetik, hor dugu Jon Bagues-ek argitaratu zuen Katalogoa (3) non agertzen diren Arantzazuko artxiboan gordetzen diren eskuizkribuak. Agustín Etxeberria fraidearen «Euquiric echean behar dezun argia» (1779) eta Arrasateko komentuan zegoen Jose Ignacio Larramendi (1786-1855) frantziskotarraren honako hauek: «Ceruco aingeruac arzayai», «Goacen bada gu ere», «Milla esquer guc zuri Aita», «Lasto artean dagoa», «Auxen da berri ona», «Nescac eta mutillac», «Nor zerate mutillac», «Norc pensatu lezaque» eta «Jainco bat zerutic lurrera». Denak dira XIX. mendekoak. Baita Manuel Antonio Zabala Salbidea areatzarrak (1752-1830) idatzi eta musikatutako «Gabon kanta» (1803), «Gaboneco otsaldiac» (1814) eta «Villancicos» (1820) azken ahapaldiak euskarazkoak direnak, Juan Ruiz de Larrinaga kronista gernikarrak *Aranzazu* aldizkarian 1924-1ean argitaratuak.

Gabon Kantak ez ziren euskarazko testua dakarten bakarrak. Misiolariak ere asko ziren frantziskotarren artean, eta hor ditugu bi misioetako kantak, orain era garizuman kantatzen direnak, bata Juan Jose Salazar bizkaitarrak egindako «Atoz pekataria» (Bizkaian «Erdur pekataria» dena) eta Eustakio Armentiarren «Yosirik icustean crutze orretan zu».

Juan Antonio Ubillos (1707-1789) da, izatez, Hegoaldean euskarazko liburu bat argitaratzen duen lehen frantziskotarra: *Christau Doctriñ berri-ecarlea*, Tolosan 1785ean. Filosofia gaietan aditua zen Ubillos amesa-billabonatarra, eta irakasle ona. Azkuek irakurgaietarako eredutzat hartu zuen liburu hau eta Bilbon kaleratu zuen bigarren argitalpena 1897an. Handik gutxira berriz atera zen 1909an, Hordago bildumak berriz faksimilatua (neurritz handitua) eta azkanik Euskaltzaindiak, Ubillosen mendeurrenean, bere jatorrizko neurrian faksimilatua 1989an.

Euskal literatura erlijiosoaren historian lau frantziskotar ospetsuak datozkigu, garaikideak, XVIII. mendean jaiokoak eta XIX.ean hilak: Pedro Antonio

(3) BAGÜES, Jon, *Catálogo del antiguo archivo musical del Santuario de Aranzazu*. San Sebastián, Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, 1979.

Añibarro (1748-1830), Pedro Astarloa (1751-1821), Juan Mateo Zabala (1777-1840), hirurak bizkaitarrak, eta Jose Kruz Etxeberria (1773-1853) gipuzkoarra. Misioetako kantalak aipatu ditugu lehen, gure herrian eragin handikoak euskaldunak fedean bide artezetik eramateko; baina misioetan sermoiak ziren arimak astintzen zuten ekintzarik baliotsuenak. Aipatu ditugun lau idazleetatik bat, Pedro Astarloa Agirre durangarra, beste hirurengandik aldendu zen sermolaria dugu. Alde batetik erabili zuen euskaragatik, hots, Markinakoa, Mogel eta Prai Bartolomeren antzerakoa, han ikasi baitzuen txikitan gero idatzi eta mintzatuko zuen-hizkuntza. Eta beste alde batetik, Bizkaian bakarrik ibili zelako, bere biziko urterik gehienak Bilboko San Frantzisko komentuan eman zituelako. Bi tomatan argitaratu zituen sermoiak, *Urteco Domeca guztijetara-co verbaldi icasbidecuac* (Bilbo, 1816, 1818), bizkaieraz idatziak daude, bizkaitarrentzat idatzi zituen eta Pablo Astarloa apologistaren anaia zela ez dago hemen esan beharrik.

Izendatu ditugun beste bi bizkaitarrak eta gipuzkoarrak bide desberdina hartu zuten. Zarauzko frantziskotarren komentua misiolariak prestatzeko hautatu zuten ordenako nagusiek 1746an. Hara, eta misiolari edo sermolari izateko asmoetan joan ziren Añibarro bizkaitarra 1790ean, Jose Kruz Etxeberria gipuzkoarra 1801ean eta Juan Mateo Zabala bizkaitarra 1815ean. Larramendik eta Mogelek diotenez, eskola ona omen zen Zarauzko hau, handik ateratzen ziren sermolariak euskara galantean hitz egiten zutelako eta ez ordurarte bezalako baldarreen. Pedro Antonio Añibarro dugu misiolarien komentura heldu zen lehena eta ehundaka sermoi eman behar izan zituen Bizkaian, Gipuzkoan eta Nafarroan, horretarako tokian tokiko euskalkiak menderatuz. Karguak ere izan zituen komentuan eta ordenan, hala eta guztiz ere, idazlanak ugari eta euskara onean idatzi zituen, batzuk bizi zelarik eta beste asko hil ondoren argitaratuak. Dozenatik gorakoak direnez ezin ditugu hemen aipatu baina irakurleak badaki nora jo behar duen honen berri izateko. Bat bakarra aipatuko dut, Euskaltzaindiak 2001ean argitaratua, Axularren *Guerocho guero*, hau da, bigarren ediziotik Añibarrok bizkaierara itzulia, Blanca Urgell-en edizio kritikoarekin.

Jose Kruz Etxeberria dugu Zarauzko komentura datorren bigarren frantziskotarra, 1801ean Gipuzkoako beste komenturen batetik. Gipuzkoan eta Nafarroan ibili zen misioetako sermoietan eta lau liburu argitaratu zituen 1821-1829 bitartean, *Jesusen imitacioco...libruba*, gipuzkerara egindako Kempisen lehen itzulpena eta *Doctrina* bat, besteak beste. Eskaluzazio garaian Urrietan hil zen

Lehen karlistaldiaren aurretik Zarauzko komentuan dugun azken misiolari frantziskotarra Juan Mateo Zabala da. Bilbotarra zen, guraso euskaldunengandik jaioa; beraz, bizkaiera izan zen eman zituen sermoietan. Baina ez genituen sermoioak ezagutzen. Juan Ruiz de Larrinagak 1927an eman zigun Zabalaren biografian berak ere ez zituela ezagutzen diosku. Gero agertu dira hiru koadernotan, Bermeon, Hondarrbian eta Jerusalem. Beraz gutxi zen

Zabalaren euskaraz genekiena, Parisko Biblioteka Nazionalean Azkuek kopia-tutako Alegietatik aparte. Euskal aditzari buruzko lana eta bibliografiari dagokiona gastelaniaz publikatu zuen. Baina orain ezagutzen dugu aita Zabala-ren euskara Luis Villasanteren edizio kritikoarekin bi tomotan kaleratu baitira sermoiak.

Bazirudien urte haietan euskara indarra hartzen zihoala aipatu frantziskotarren bultzadaz eta beste idazle eta apologisten sustatzeari esker. Baina desamortizazio eta esklaustrazioarako legeak eta lehen karlistaldiak oztopatu zuten itxaropentsua zen bide ona. Dena den, ez ziren komentu guztiak itxi ez fraide guztiak aldendu. Baina egoera honetan asko moteldu zen jendaurreko frantziskotarren lana, komentu barruan bizi izan behar zutelako (esklaustrazioa ez ezik inklaustrazioa izango litzateke) eta kalera irteterakoan fraide jantzi gabe ibili behar zirelako, habituak ematen zien begirunea galduz. Zigorraldi honek 1833an hasi eta ez zuen hain gogor jarraitu 1840tik aurrera. Dakigunez, esate baterako, Louis-Luziano Bonaparte printzea 1856.eko irailean Zarauzko komentuan egon eta hainbat euskarazko paper eta liburuak eraman zituen, esate baterako, Juan Mateo Zabala-ren *Noticia de las obras vascongadas que han salido a luz después de las que cuenta el P. Larramendi*, berehala, Londresera itzuli orduko, Bonapartek Donostian argitaratu zuena.

Kristobal Linaza lemoaztarra (1806-1866) esklaustrazioa arte, Zarauzko komentuan egon zen eta gero Tolosakora pasatu. Bederatziurren batzuk argitaratu zituen Tolosan 1857an hasita eta *San Franciscoac jarri zuen Irugarren Erreguela* (1865). Dirudienez Hirugarren Ordenak indar handia hartu zuen esklaustrazioaren egoera larriari erantzuna emanaz. Manuel Antonio Beobide (1840-1884), gazte zela Iparraldera jo beharrean aurkitu zena, hogeita bi urtekin argitaratu zuen Baionan *Tierceren escu-liburua* (1862) eta geroxeago *San Francisco Asiscoaren Hirugarren Ordenaco haurriden escu-liburua* (1874). Krispin Beobide azpeitiarra ere (1848-1891) Donapaleura joan zen ikasketak egitera eta han fraidetu zen. Tolosan eta Zarautzen egon zen gero, non argitaratu zuen 1885ean *Asisko Loria*, Auspoa bilduman berriz kaleratua 1966an. Baditugu XIX. mende honetan beste euskal idazle frantziskotarrak, hala nola, Jose Esteban Epelde azkoitiarra (1843-1886), Gabriel Naberan arteagarra (1852-1893), Juan Luis Arrue durangarra (1850-1909) Daniel Baertel-en laguntzaile misioetan, Manuel Umerez Etxeberria oñatiarra (1861-1934), Arantzazuko koruaren zuzendari mendearen azken urteetan eta hirugarrendarren artean erromesaldien antolatzaile Bizkaian, Andres Ozerin-Jauregi Bengoetxea zeanuriztarra (1863) misioetan milaka sermoi egin zituena, Eulalio Amunategi Alzibar gernikarra (1876) «Marianofilo» ezizenarekin sinatzen zuena, Angel Madariaga Basterretxea bermeotarra (1893), eta abar.

Hirugarren Ordenaz hainbat aipamen egin ditut aurreko lerroetan; baina ez pentsa frantziskotar sekularren ordena hau XIX. mendeko kristau erakunde zenik, askoz arinago sortutakoa baizik. Juan Zumarragak Durangoko moja klaratarrei emandako liburuen artean bazegoen bat gauza desberdin askoz oso-

tua: inprimakiak eta eskuizkribuak, denak baten josiak. Tartean zegoen, eta dago, agian Zumarragak berak idatzitako formula hirugarren ordenan sartzeko zin-egin beharreko testua euskaraz dakarrena. XVI. mendearen hasierakoa da, idazkeraren aldetik, behar bada 1521 baino lehenagokoa. Besterik agertzen ez den bitartean, testu hau izango litzateke euskarazko zaharrena, frantziskotarren historian. Orduetik hona antolatu diren biltzar, mendeurren, eta abarretan beti izan dira hizlari eta sermolari euskaldunak (4).

XIX. mendetik irten gabe, aparte utzi dut bi frantziskotar ospetsuen aipamena: Jose Antonio Uriarte Adaro (1812-1869) eta Daniel Baertel Miota (1854-1922). Aita Uriarte Arrigorriagan jaio zen eta Zarautzen hil. 1836an apaiztu zen eta esklaustrazio garaiak harrapatu zuenez, Markinara jo zuen 1839an hango eskolarekin Juan Jose Mogelen bidez topo eginaz. Hogei urte bete zituen Markinan, sermolari gisa herriz herri ibiliz, fama emango zioten itzulpen lanak baztertu gabe. Misioetan Jose Antonio Ozollo gernikarra izan zuen lagun, esklaustrazioan Gernikako parroko izatera etorri zena, 1859an, Uriarterekin batera, Bermeoko komentura itzuliz. Mungian misioak ematen zegoela hil zen Ozollo frantziskotarra 1863; Uriarte, honen laguna, sei urte gehiago bizi izan zen, esan dugunez. Hogeita hemezortzi urtekin (1850) argitaratu zuen lehen liburua, *Marijaren illa edo Maiatzeko illa*. Eten gabe jarraitu zuen itzulpenak egiten, tartean Bizkaiko Batzar Nagusietan Korrejidoreak ematen zituen hitzaldienak. Baina benetako lana hasi zuen 1856an Louis-Lucien Bonaparte printzea ezagutu zuenean, diotenez, Bilboko San Nikolas parrokan euskarazko sermoia ematen ari zelarik. Asko izan ziren Bonaparterentzat egin zituen itzulpenak, eta Londresera ere bi bidaiia edo egin zituen argitalpenak prestatzeko; baina baliorik gehien izan zuena gipuzkerara *Biblia* osoa itzultzea izan zen (5). Argitaratu gabe ere utzi zuen bizkaierazko olerkien bilduma bat, egile askorena (Mogel, Eusebio Azkue, e.a.) oraintsu Jon Kortazar eta Miren Billalabeitiak argitaratu eman dutena, *Poesia Bascongada. Dialecto Vizcaino* (1987), biltzaileak berak emandako izenburua errespetatuz.

Durangarra dugu beste frantziskotar ospetsua, Daniel Baertel Miota. Hamasei urtekin hartu zuen abitua eta 22 urtekin apaiztu zen 1876an. Hau ere, bizkaitarra izanik, Zarautzen hil zen Uriarte bezala. Frantziskotarren eta Euskal Herriko sermolarien historian mito itzalezina gertatu da fraide misiolari hau. Hizlari mitikoa izan zen bere entzule eta garaikoen artean, eta hala heldu zaigu ondokoan oroitzapenera: 13.500 sermoi egitera iritsi omen zen 45 urteko prediku-lanean. Askotxo dirudi, ia egunero sermoi bat da eta; baina kopuru mitiko horrek ematen digu ekarria eta erraztasuna zeukan sermolari baten irudia. Bi sermoi, Durangon (1885) eta Zumaian (1900) emandakoak, argitaratuak daude.

(4) BASABE GOITISOLO, Luis Lucas, «La predicación en la Seráfica Provincia de Cantabria» in *Homenaje*, 146-158.

(5) ARANA MARTIJA, Jose Antonio, *Bibliografía Bonapartiana*, Bilbo, Euskaltzaindia, 1991. Jose Antonio Uriartek Bonaparterentzat egin zituen itzulpen guztien fitxak agertzen dira, 892/902 fitxak. *Euskera*, 1991-I, 127-297.

Hemen zalantzan jartzeko moduan eman dugunez sermoien kopurua, zer esango genuke zenbatzen ez zekien batek edo askorenak nahaspilaturik bati atxiki zionak esan baligu Andres Ozerin-Jauregik 18.000 sermoi eman zituela? Eman behar diren sermoi guztiak ez direla aurretiaz idazten badakit; baina predikariek bazuten sermoiak idazteko ohitura. Eta han hemenka gorde diren sermoiak ondare oparoa ematen digute erlijio literaturari buruz. Zarauz eta Arantzazuko artxiboetan (azken honetan Tolosatik eta Bermeotik ekarriak) gordetzen dira XVIII-XIX. mendeetako sermoiak, frantziskotarrenak, dirudieenez, gehienak. Labayru erakundeak hartu du ondare honen katalogatze lana eta 593 egile desberdinen 5.400 sermoi fitxatu dira. Idazle hauetatik 132 idazle ezagutuak dira eta beste 461 ezezagunak. Badaude euskarazko sermoiak, gehienak, eta gaztelaniazkoak ere. Euskarazkoen artean 2760 gipuzkeraz idatzitak, 1370 bizkaieraz, eta gutxi batzuk nafar hizkeraz (45) eta lapurteraz (12). Adolfo Arejitak eman dizkit datu hauek eta gehiago ere nahi duenarentzat (6).

Hurrengo lerroetan nahi nituzke, labur baino ez bada ere, euskal idazle batzuk gogorazi. Batzuk, XIX. mendean jaio arren, XX.ean eskaini dizkigute emaitzak. Beste guztiak mende honetan, baina 1936ko gerra aurretik jaiotak. Salbuespen bat egingo dut talde honetan aipamen berezi bat Luis Villasanten eta Bitoriano Gandiagarekin.

Hogeigarren mendean sartu berriak garala, topo egiten dugu berriz Hirugarren Ordenarekin frantziskotarrek zeukaten harremanarekin. Jose Antonio Ugarte Aldai (Angiozar 1860 - Zarautz 1935) da 1900ean Tolosan inprimatzen duena *Aita San Frantziskoren Irugarrengeontzat Eleiz-Kantak* (29 or.) gero 1919an 64 orrialdera gehitzen duena, musika eta guzti. Zarautzen zegoen mendearen hasieran, han inprimatzen baitu 1900an *Zarauzko aita misionari batek 3en ordenako anai arrepai eskaintzen dien Lore Sorta*. Eta 1927an, gai berberaz 856 orrialdeko liburu ederra, *Zeruko mana gozoa*. Gai bera darabil Jose Maria Azkue Goñi erreteriarrek (1869-1938) *Irugarren Ordena edo Prantziskotar Irugarren Senidetzako Araudia eta Barkapena* liburuskatxo argitaratzen duenean. Bederatziurren batzuk ere argitaratu zituen, baina idazle fama eman zioten liburuak izan ziren *Aita Prantzisko Donsuaren eta bere praiillen loratxoak* (1923) eta, urte berean, *Antoniotarren esku liburua*. Jose Maria Azkue hau da frantziskotarren artean Euskaltzaindiak izendatu zuen lehen euskaltzain urgazlea.

Historiagile eta kronisten saila datorkigu orain. Pedro Luis Zalóna Zalóna aretxabaletarra (1873-1944) dugu lehena. Arantzazuko Amaren euskarazko historia liburu baten eman zigun lehena bera izan zen: *Arantzazuko Ama Birjiñaren kondaira eta bederatzi-urrena*. Liburu neurrian diot, 1903an kaleratutakoan 96 orrialde zituen eta 1921koan 120. Juan Karlos Guerrak 1890ean

(6) AREJITA, Adolfo, «Euskarazko eskuizkribuak: Altxor zaindu eta katalogatua» in *Arantzazu*, 205-209.

eman ziguna 34 orrialdeko liburuxka izan zen. Juan Ruiz de Larrinaga Larrañaga gernikarra (1876-1954) Kantabriako Probintziaren kronista, euskarazko artikulua *Ibaizabal* aldizkarian publikatu zituen. Basilio Guerra Telleria legazpiarra (1882-1967) ordenan hainbat kargu izan zituen «gaztelania nagusi izan zen garaietan beti bilatu zen zirrikiturik euskarari leku egiteko». Jose Adriano Lizarralde Balerdi zaldibiarra (1884-1935) bederatzirren batzuetatik aparte ez zuen euskaraz askorik idatzi; baina merezi du aipatzea *Historia de la Virgen y del Santuario de Aranzazu* (1950) eta Oñatiko Unibertsitatearen historiagatik.

Gaozen berriz idazleen haria hartzera. Antonio Arruti Olaizola Zarautzen jaio zen 1882an eta Tolosan hil 1919an, gazte, beraz, eta itsu geratu zelarik azken urteetan. Hala eta guztiz ere, emaitza ugaria du olerkietan. Tolosan 1913an antolatutako Euskal Jaietan saritua izan zen eta hurrengo urtean Bilbokoetan. Arrutirena ei da «Zure errukizko begiak, Ama» zortzikoa misioetan hainbat aldiz kantatua izan dena (7). Jose Martin Arrue Galdos, aretxabaletarra (1884) hainbat aldiz aurkitzen dugu *Arantzazu* aldizkarian euskarazko artikuluekin. Ospe handia lortu zuen Guridiren *Mirentxu* eta *Amaya* operen libretoak euskaratu zituenean (1910, 1920). *Aranzazu* aldizkarirako euskarazko artikulua bidaltzen zituzten Kubatik Jose Domingo Arzallus Olazabal (Larraul, 1892), Fidel Celestino Zabala Zabala (Errezil, 1901) eta Pedro Aranguen Mendizabal (Legazpia, 1903). Txinan egon zen misiolari Eusebio Bengoa gernikarra, «E.B. Akordagoitia» ezizenarekin sinatzen zuena «Chinako barriak» izenburupean *Euskal Esnale*-ra bidaltzen zituen artikulua, baita *Euskalerrriaren alde* aldizkarira, 1919ra arte. Baina idazteari utzi zion ortografia-ko arau akademikoak errespetatzea eskatu ziotenean.

Belaunaldi berri bat datorkigu, 1936ko gerra aurretik jaiotakoena baina emaitza oparoa gero emango digutena. Misioetako sermoiak eta erlijioari buruzko idazlan eta liburuak, nahiz eta arlo hau ez ahaztu, ez dira ardura gehien ematen dizkien zereginak. Mundua aldatzeaz batera eta zientziak ematen dituen aurrerakaden arabera, beste ikuspegi baten barruan aurkitzen dira kanpogan hezitako asko eta hemen ibilitakoak ere beste irudimen zabalago eta sakonagoarekin egiten dute lan: teologia, moralak, dotrina, eta abar ez dira horrenbesteko gaiak eta hezkuntza, hizkuntza, etnologia, soziologia eta beste dira aurrerantzean frantziskotar askoren ikerkuntzak. Ignacio Omaetxebarria Martitegi gernikarra (1909-1995) dugu talde berri honen lehenetarikoa eta erdua, gainera. Alemanian apaiztua (1932) gerra aurretik etorri zen Arantzazura, non goi mailako karguak izan zituen. Baina ikertzea eta idaztea zen zereginik gogozkoena. Villasanteren laguntzarekin prestatu zuen *Euskera* izenburuko liburua (1959): gramatika, aditza, krestomatia edo antologia. Urte pare bat lehenago euskaltzain urgazlea izendatua izan zen (1957). Kandido Iza-

(7) Antonio Arrutiren olerkiak oraintsu izan dira argitaratuak: *Olerki galduak*: Recuperación de un poeta olvidado. 1998.

girre Salaberria urretxuarra (1913-1967) latin irakasle izan zen Arantzazun, baina duintasun handiz saiatu zen hizkuntzaren altxor lexikala mintzatzaileen ahotik jasotzen. *Vocabulario vasco de Aranzazu-Oñate* (1970) utzi zigun eta Gipuzkoa eta Nafarroako beste herri batzuetakoa ere. Garaikidea, 1913an Gabirian jaioa da Julian Alustiza Jauregi, gerrarekin batera apaiz eginik (1936) Euskal Herriatik kanpo bizi beharrean aurkitu zena, eta predikari elebiduna. Etimologia gaietan aditua, bi liburu eder argitaratu zituen, *Lihoaren penak eta nekeak* (1981) eta *Euskal baserriaren inguruan* (1985) Imanol Berriatua Ibieta (1914-1981) dugu uhin berriko euskalaria. Elantxoben jaio arren, Gernikara ekarri zuten txikitan eta hemendik Arantzazura jo zuen 1930ean. Euskararen irakaskuntzan egin zuen lana da aipagarriena *Hitz egin* metodoaren bidez (1978), Euskaltzaindian lanean zegoela prestatu zuena. Ikasleari laguntzeko irakurgai gisa *Itsasoa eta ni* (1981) eta *Ikasle Israelen* (1982) liburuak argitaratu zituen. Euskaltzain urgazlea izan zen izendatua 1961ean. Jaiotzez ia herri batekoak ditugu, Ibarrangelukoak, Sabin Zubieta Iraguen (1912) eta Jon anaia (1921), gaur sermolari famatuak eta azkena musikari trebea.

Bi sermolari entzutetsuak aipatu ditugu azken lerroetan eta frantziskotarren tradizioa jarraituz gehiago ere izan direla, eta ez inalakoak, esan behar dugu. Eugenio Agirretxe Azpillaga erreizildarra (1920) aipa dezagun lehendabizi Hirugarren Ordenako arduradun urte askotan izana, misioetan sermolari famatua, Demetrio Garmendia Otegi (Berrobi 1908-1999) lagun zuela eta bederatziurren eta deboziozko libuak argitaratu zituen. Euskaltzain urgazlea izan zen izendatua Agirretxe 1957an eta ohorezkoa 1998an. Sermoien oratoria gabeko hitzaldi modernoak entzun nizkion urte askotan Gernikan, parrokiako meza nagusietan, Jose Goitia Albizu zumaiarra-bermeotarrari (1925-1995). Idatzita ekartzen zituen hitzaldiok eta nonbait badaude argitaratzea mereziko luke, gaurko munduari dagokion eduki eta mezuagatik. Nik entzun nion lehen sermoia (hau bai sermoi sutsua!) Arantzazun 1961.eko uztailearen 18an eman zuena da. *Lau Ebanjelioak* itzultzen lagundu zion Fernando Mendizabal Mujikari (Zaldibia, 1934) eta Idazki Sakratuetan doktorea zenez, *Elizzen arteko Biblia* (1994) itzuli eta prestatu zutenen artekoa dugu. Fernando Mendizabalek bi euskal gramatika euskaraz argitaratu zituen, bata gipuzkeraz (1969) eta bestea batuan (1972). Urgazle izendatua izan zen 1964an.

Poeta handi bat duqu goraiatzekoa gerra osteko lehen urteetan, hots, Salvatore Mitxelena Lazkano (1918-1965), zarautzerra bera, olerki askoren artean funtsezko hiru liburu eman zizkiguna: *Arantzazu. Euskal-sinismenaren poema* (1949), *Ama- semeak Arantzazuko kondairan* (1951) eta *Unamuno eta abendats* (1960). Euskaltzain urgazlea izendatu zuen Euskaltzaindiak 1952an. Erljio kutsua dute urte hauean Andoni Sorarrain Amunarrizek (Alkiza, 1928) argitaratu zituen bi liburuek: *Santa Maria Goretti* (1950) eta *Lili txuria odolatan* (1955). Dena den, nabaritzen ari dira erlijio gaietatik urruntzen doazen liburuak edo Vatikanoko II. Kontzilioaren ondoren erlijioa beste ikuspegitik ikusten dituzten idazkiak. Felix Bilbao Monasteriok (Morga, 1932) argitaratu zuen *Ipuin barreka* (1959) eta euskaltzain urgazlea izendatua izan zen

1965ean. Garaikideak ditugu Joseba Etxeberria Ariztimuño (Segura, 1932) Kandido Zubizarreta Azkoitiaren laguntzaile eta ordezkoa Arantzazuko bibliotekan, eta Arnaud Erdozainzi-Etxart (Ibarla, 1934-1984) urgazle izendatua 1983an. Madrilen Filologia estudioak egin zituen Jose Luis Zurutuza Arregik (Zegama, 1935) eta 1977an hasita euskarazko *Egutegia* zuzentzen duena eta «Arendui» izenordearekin *Arantzazu* aldizkarian euskarazko artikulua idazten dituen. Ez ditzagun ahaztu gazteagoak diren Pello Zabala Bengoetxea (Amezketza, 1947), metereologoa izanaz gain, *Naturaren mintzoa* oraintsu eman diguna eta Iñaki Beristain Uzkudun (Errezil, 1947) *Bizitzaren egutera* (1999) liburua argitaratu duena eta prentsan artikulua egilea. *Arantzazu* aldizkariaren zuzendaria dugu une honetan. Badira beste fraide batzuk, Arantzazun eta beste komentuetan euskaraz hitz egin eta idazten ari direnak.

Kanpora begira hau zen Arantzazutik edo hango fraideengandik euskari ematen zitzaion tratamendu estimagarria. Baina barne historia aztertzen badugu, espero ez genuen orban txoa ere aurki dezakegu (8). Hogeigarren mendean Arantzazuko ikastetxeak fraidegaien seminario gisa funtzionatu zuenean (1909-1991) ia beti eman zituen euskarazko eskola orduren batzuk. Denbora ilunetan ere, demagun Primo de Rivera diktadura garaian, ikasketen plangintza burutu zenean (1922-1927) bazuten mutikoen laugarren kurtsoan euskara ikasgai; baina ez zen euskara ikasleen mintzaera. Hala gertatzen zen «Arantzazura euskaldun huts joandako mutikoak oso sarritan apaiz gazte euskaraz atzenduak edo ahaztusk ateratzen zirela» Agirrebaltzategiren esanetan. Eta jarraitzen du: «Egoera horri konponbidea eman nahian edo, euskara-orduak ugaritu egin zituzten, sei urtetan asteroko bi ordu ipintzeraino. 1968tik aurrera, Euskal Herri osoko euskararen berrezkurapenaren eta euskal eskolaren aldeko mugimenduak lagundurik, Arantzazuko mutikoen kolegioko eguneroko barnebizitan euskara normalduz joan zen, nahiz eta eskolak gehienak erdaraz jarraitu 1990ean ikastetxea itxi zuten arte».

Komunitateko fraideen hizkuntza euskalduntzea askoz nekezagoa gertatu zen. Alde batetik fraideen arteko barne mintzaera gaztelania zenetik euskaratzea zen kontua. Bestalde liturgiak bi irtenbide eskatzen zituen; bata, jendaurrean erabili behar zen hizkuntzarena, eta bestea fraideen arteko barne otoitzaldiena. Arantzazuko komunitatearen hizkuntza ofizialak latina eta gaztelania izan ziren XX. mendearen lehen bi herenetan: latina liturgian eta ia erabat gaztelania komunitateko ekitaldietan 1980ko urteak arte. Baina 1970.03.16an egindako Kapitulu edo biltzar nagusian, gehiengo handiak euskara erabiltzea herritarrekin baterako elizkizunetan eta komunitatearen bakarrekoetan, berriz, gaztelania. Azkenean, 1994an, komunitateko liturgia osoa euskaraz egitea erabaki zen. Prozesu hori mingarria gertatu izan zen, alde batetik karitatearen argumentuak eta beste aldeko eskubidearenak topo egitean, eta karitatea direk-

(8) AGIRREBALTZATEGI KORTABARRIA, Paulo, «Arantzazuko hizkuntz ekologia-antropologiak» in *Arantzazu*, 140-145.

zio bakarrekotzat hartzen, Gandiagak bere poesian garrazki salatu zuenez. Ho-geita bost urte horietan (1970-1994) fraideek koruan gaztelaniaz erreztatzen zu-ten bitartean, Bitoriano Gandiagak korupera egin zuen alde, bertan euskaraz sorturiko salmorik garratzenak otoitzean Jainkoari esateko «Korupeko salmo-ak». Idatzita utzi zuen (1977): «Eta berrogei urtetan / karidadeari ez diot enz-un / euskaraz egitekorik».

Orduan bai egia izatera iritsi zela 1970.eko Kapitulan aldarrikatu zena, hots, Arantzazu Santutegi euskalduna zela. Aspalditik zetorren gutxiengoan taldeen ahalegina barne harremanetan, ikasketetan, ikerketa lanetan, eta abar, euskara mintzatua eta idatzia sartzeko. *Aranzazu* izeneko aldizkaria erdara hu-tsean kaleratzen bazen ere, 1943an «Euskal atala» aurrerantzean sartzea onar-tu zen. Aldizkari beraren izenburua ere euskal grafiara pasa orduko urteak joan ziren, 1987.eko urrian *Arantzazu* izena hartu baitzuen. Gerra aurrean (1930-1936) Arantzazuko teologoen *Ensayo* aldizkari elebiduna banandu zuten be-raien artean. Eta urte hauetan atera zen, euskara hutsean, *Iruugarrengoen ira-kaslea*, lehendabizi Zarautzen eta 1935.etik Tolosan. Azken urte honetan, Foruko komentuan *Forua* aldizkaritxo atera zen, elebiduna, barne irakurle-entzat. Eta hau bai harrigarria! Gerra denboran, non eta Nafarroako Oliten, fi-losofo frantziskotarrek atera zuten (1936-1937) euskara hutsean *Loramendi* al-dizkaria.

Gerra ostean zailagoa gertatu zen euskarazko aldizkariak kaleratzea, ez erlijio edukinagatik, jakina, hizkuntzagatik baizik. Dena den, ikusi dugu 1943an «Euskal atala» agertu zela *Aranzazun*. Handik bi urtera (1945) *Anai-tasuna* euskaraz kaleratzeko ausartu ziren Tolosan frantziskotarrek. Zortzi urte geroago (1953) bizkaieraz atera zuen Gernikan Imanol Berriatuak. Urte ho-rietan euskarazko *Egutegia* (1947) ere atera zen Arantzazun eta beste saio ba-tzuk ere egin ziren euskararen alde: *Excelsior* elebiduna (1948-1955) eta *Gure Izarra* (1950-1974) Oliten, inoiz eta lehenagoko urteetan ikasleen artean era-biltzeko ale bakarra ere inprimatu zuena. Barne eta kanpokoentzat euskal ku-tsua hartzen hasi zen Arantzazuko Santutegia, erromesentzako otoizaldi eta elizkizunetan euskarazko errosario, sermoi eta herri-kantak gero eta ugariago egiten zirelako.

Baina urte bat dugu aipatu beharrekoa, zeinek markatzen duen benetako euskararen aldeko muga: 1956. Yakin (gero Jakin) aldizkariaren sortzea eta Euskaltzaindiaren Biltzarra. Bi ekintza hauek belanaldi berri baten emaitza dakarkigute. Fraide talde batek, hasieran teologia-filosofia direlarik gaiak, sor-tzen dute *Yakin* aldizkaria, non erlijiosoek betetzen duten edukinaren gehien-go. Baina idazle sekularrak ere kultura arazoak ukituz parte hartzen hasi zi-ren 1961n eta 1964an itxi egin zuten aldizkaria agintariek. Kepa Enbeita Ealo eta Joseba Intxausti arduratu ziren zuzendaritzarekin lehen urteotan. Gero, 1967tik aurrera talde sekular batek lagundu zien freideei, 1968an Joan Mari Torrealdaiak zuzendaritza hartu zuen arte. Baina aldizkaria debekatua izan zen eta Jakin Sorta izeneko liburu bilduma argitaratzera ekin zion: elkarlaneko

liburuak, eta egile frantziskotar hauenak hain kuzen: Jose Azurmendi, Manolo Pagola, Joseba Intxausti, Joan Mari Torrealdai eta beste. Azken hau da egun Jakin aldizkaria zuzentzen duena.

Aipatu Jubileoko urtea zela eta (1956), *Euskaltzaleen Biltzarra Euskaltzaindiaren itzalpean* antolatu zen Arantzazun iraileko 14, 15 eta 16an. Luis Villasantek esan zituen sarrerako hitzak eta beste frantziskotar batzuk ere eman zituzten beraien txostenak: Kandido Izagirre, Fernando Mendizabal, Bitoriano Gandiaga eta Julian Alustiza. Gero, berriz Arantzazun, 1968.eko urriaren 3, 4 eta 5ean antolatu zuen Euskaltzaindiak Biltzar Nagusia, zeinetan euskara batuaren zimentarriak jarri ziren. Hor bada, Arantzazuko fraideen etxean egin-dako bi Biltzar garrantzitsuen aipamena. Ez dut gai hau luzatuko, Jose Luis Lizundia adiskideak emango digulako xehetasunez beteko txostena.

Belaunaldi berriaz ari ginela esan dugu lehen. Euskararen itsasoko uhin handi honek ekarri dizkigunetatik idazleen aipamenak egin ditugu aurreko lefroetan, ez denenak noski. Gerorako –oraingorako hain zuzen– utzi ditugu Jakin aldizkariaren inguruan euskal kulturarekiko idazle eta ikerleak. Kronologikoki zaharrena, eta behar bada proiektu berrien eraginkorrena Joseba Intxausti Rekondo dugu (Segura, 1936) *Euskal-aditza. Gipuzko-bizkaieraz* eman zigun (1960) hurrengo urtean euskaltzain urgazle izendatua izan zela. Hainbat artikulu *Jakinen* eta eta beste aldizkarietan argitaratuz gain, *Iraultza-ren hildotik* (1972) liburuarekin hasi zuen bibliografia aberatsa. Unibertsitate Zerbitzueterako Euskal Ikastetxea (UZEI) zortu zuen eta zuzendu 1978an. Euskararen historiaz ari izan da argitaratu dituen gehienetan, beste askoren artean bi aipatuko ditudalarik: *Euskara, euskaldunen hizkuntza* (1990) eta *Euskal historialariak eta frantziskotarrak* (1998). Hurrengo Jose Azurmendi Otaegi da (Zegama, 1941), 1965ean urgazle izendatua. *Hitz berdeak* poema liburua kaleratu zuen 1971n eta urte berean *Hizkuntza, etnia eta marxismoa*. Hamarkada horretan hamar liburu edo argitaratu zituen, tartean *Zer dugu Orixeren kontra* (1976) eta *Zer dugu Orixeren alde* (1977). Arana-Goiri eta Mirande ere izan ditu aztergai. Alemanian egondako urte batzuk ere eman zituen sozio-politikaren ikuspegi berri bat, bospasei liburutan azaldua. Jakin taldekoa eta UZEIn lan oparoa egindakoa dugu Paulo Agirrebaltzategi Kortabarria (Oñati, 1942) Elkarlanean eman digu *Jakinen* «Kultura eta fedea» eta «Fedearen dinamika» (1972). UZEIko Filosofia eta Erljioa hiztegietan parte hartu du. Liburu bat ere zor diogu: *Gizakiari buruzko entseia: giza kulturaren filosofiarri sarrera* (1995). Laugarrena, Agirrebaltzategiren adin berekoa, Joan Mari Torrealdai Nabea da (Forua, 1942). *Jakin* aldizkariaren lehen urteetatik zuzendaritza sartua, han argitaratu zituen hainbat lan eta zuzendari moduan jarraitzen du egunotan. Frantzia ikasketak egin eta *Iraultza* tesia argitaratu zuen 1973an; eta gero Deustuko Unibertsitatean kazetaritza karrera eginda, *Euskal Telebista eta euskara* argitaratu zuen (1985). Bi liburu eder, mardul eta datuz eta dataz aberatsak eman zizkigun: *Euskal idazleak gaur* (1977) eta *Euskal Kultura gaur* (1997). Urtean zehar argitaratu diren euskarazko liburuen errolda ematen digu urtero *Jakinen*. Euskaltzain urgazlea izendatua izan zen

1975ean. Lauetatik hiru, Agirrebaltzategi izan ezik, sekularizatu egin dira. Azkenean, Euskaltzaindian *Hiztegi Baturako* lan baliotsua egiten ari dena Jose Antonio Aduriz Zabala da (Oartzun, 1949), 1991n euskaltzain urgazle izendatua.

Nola amaitu lan hau eta urrezko giltzarekin itxi nire erdi herrikideak go-raipatu barik: Villasante gernikarra eta Gandiaga mendatarra. Luis Villasante Kortabitarte (Ajangiz-Gernika 1920 - Arantzazu 2000) oso ezaguna dugu idazkietatik eta Euskaltzainburu izan zelako (1970-1988). Honen bio-bibliografia le-ro batzuetan sartzea ez da posible eta Euskaltzaindiaren Iker bildumako 6. zenbakian eman nuena begiratu beharko da. Geroztik, Villasanterekin batera Arantzazura joan zen beste gernikar batek idatzi duena ikusi beharko litzateke, hots, Jose Antonio Gandarias Gorriño (Gernika, 1920) frantziskotarrak: «Luis, ene lagun miña» eta Jose Luis Zurutuzak idatzitakoa «Aita Villasante eta Arantzazu» (9).

Bitoriano Gandiaga Artetxe (Mendata, 1928 - Arantzazu, 2001) gogotik eta bihotzetik kendu ezina dugu. Hala adierazten dute Bitorianori buruz agertu diren artikulua, azterketa gogoeta eta liburuak. *Elorri* poema liburua argitaratu ondoren (1962) euskaltzain urgazle izendatua izan zen eta hil aurretik oho-rezkoa. Merezki zituen, bai, laudorio guztiak poeta gisa *Hiru gizon bakarka* (1974), *Uda batez Madrilen*(1977) eta *Gabon dut anuntzio* (1986) eman zitunak eta hitz-lauz *Denbora galdu alde* (1985) eta *Ahotsik behartu gabe* (1997).

Emandako izenak ez dira bakarrak frantziskotarren artean euskararen alde lan egin dutenek eta euskaraz idatzi ere. Eta aipatutakoen artean ez dira emandako izenburuak bakarrak bakoitzaren bibliografian. Liburu bat bete beharko genuke hau guztia bildu nahiez gero. Eta kantuan hartu behar dugu, baita ere, hainbat eta hainbat idazle daudela fraide izateari uko egin ziotenak, frantziskotarren komentuetan euskara ikasi edo landu eta goi mailakoak izatera iritsi direnak. Badaude gainera fraide estudioak egiten ari zirenean sariak irabazi zituztenek eta gero beste mundu baten sartu ondoren beste arazo batzuekin arduratu eta euskara maite izan arren, bigarren maila batera baztertu zutenek. Hau guztia hausnartuta, argi eta garbi geratuko zaigu frantziskotarrek euskararen alde egin duten lana.

Joseba Intxaustik dioskunez «frantziskotarren mundu hori gure herritarren historia erlijioso eta kulturallean pisuzko fenomenoa izan da, komentuetan eta herri-herrian. Gutxienez mentalitatean historiarako aintzakotzat hartzekoa» (10).

(9) Bi lan hauek *Hegats* aldizkarian agertu dira, 2002, 31an.

(10) INTXAUSTI REKONDO, Joseba, *Euskal Historialariak eta Frantziskotarrak*, 13.